

Μορφή του Πολιτεύματος και αναθεώρηση του Συντάγματος
Ρυθμίσεις άξιες της ρήτρας αιωνιότητας*

Μιχάλης Σταθόπουλος
Επίτιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
Ακαδημαϊκός

I. Η αυστηρότητα του ελληνικού Συντάγματος και οι συνέπειές της – Μη δυνατή πλέον η λειτουργία συντακτικής συνέλευσης

Το ελληνικό Σύνταγμα (όπως άλλωστε και τα προγενέστερα ελληνικά Συντάγματα) είναι αυστηρό Σύνταγμα, όχι ήπιο. Ήπιο είναι ένα Σύνταγμα όταν έχει ίση τυπική ισχύ με αυτή των κοινών νόμων και επομένως μπορεί να τροποποιηθεί ή καταργηθεί με τη συνήθη διαδικασία τροποποίησης ή κατάργησης ενός κοινού νόμου. Αυστηρό, αντίθετα, είναι το Σύνταγμα που έχει μείζονα τυπική ισχύ από εκείνη των κοινών νόμων και οι κανόνες του θεσπίζονται, τροποποιούνται ή καταργούνται με ειδική διαδικασία, αυστηρότερη εκείνης που απαιτείται για τους κοινούς νόμους. Η αυστηρότητα ενός Συντάγματος ποικίλλει. *Απόλυτη αυστηρότητα* υπάρχει όταν απαγορεύεται οποιαδήποτε αναθεώρησή του. Αλλιώς έχουμε *σχετική αυστηρότητα*, όταν επιτρέπεται υπό όρους και περιορισμούς και με ειδική διαδικασία η αναθεώρηση. Φυσικά υπάρχουν πολλές διαβαθμίσεις της σχετικής αυστηρότητας, ανάλογα με τη δυσκολία ή ευκολία της αναθεώρησης.

Η αυστηρότητα του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος είναι σχετική, προκύπτει δε αφενός από την πρόβλεψη συνταγματικών κανόνων που ουδέποτε μπορούν να αναθεωρηθούν (άρθρο 110 § 1 Συντ.) και αφετέρου από την πρόβλεψη, για τους αναθεωρήσιμους συνταγματικούς κανόνες, ειδικής διαδικασίας αναθεώρησης δυσχερέστερης από αυτήν των κοινών νόμων, όπως αυξημένη πλειοψηφία κλπ. (άρθρο 110 §§ 2-6 Συντ.).

Η πρώτη έκφραση της αυστηρότητας του Συντάγματος, το ότι δηλαδή υπάρχουν μη αναθεωρήσιμοι συνταγματικοί κανόνες, που έτσι έχουν υπέρ εαυτών τη λεγόμενη ρήτρα της αιωνιότητας (ισχύουν ακλόνητοι εσαεί!), έχει ως συνέπεια το ότι δεν είναι πλέον κατά το Σύνταγμά μας δυνατή η άσκηση συντακτικής εξουσίας. Γι' αυτήν δεν αφήνει κανένα περιθώριο το Σύνταγμα. Νοείται φυσικά μια πλήρης

συντακτική εξουσία, για την οποία δεν υφίσταται οποιαδήποτε δέσμευση, για μια εξουσία που εκκινεί, μέσα σε ένα ανύπαρκτο θεσμικό πλαίσιο, εκ του μηδενός, μια απεριόριστη εξουσία που θα θέσπιζε συνταγματικούς κανόνες *πρωτογενώς*. Μερικές φορές γίνεται λόγος και για δευτερογενή (ή περιορισμένη) συντακτική εξουσία που στηρίζεται σε προϋπάρχον θεσμικό (συνταγματικό) πλαίσιο. Αλλά τότε κατά ακριβολογία θα πρόκειται για αναθεωρητική λειτουργία¹.

Όποιος μιλά για *πρωτογενή συντακτική εξουσία* (σαν κάτι δήθεν δημοκρατικά επιτρεπτό, αν π.χ. το θέλει ο λαός «από τον οποίο πηγάζουν όλες οι εξουσίες»), θα πρέπει να έχει υπόψη ότι τούτο σημαίνει, από πλευράς εσωτερικού δικαίου², πως η εξουσία αυτή μπορεί να αλλάξει τα πάντα, άρα και τη δημοκρατική αρχή και τους λοιπούς σήμερα μη αναθεωρήσιμους συνταγματικούς κανόνες. Θα πρέπει επιπλέον να απαντηθεί το ερώτημα, ποια θα είναι η διαδικασία άσκησης μιας τέτοιας εξουσίας και ποιος θα την αποφασίσει· και επίσης ποιος θα είναι ο φορέας της εξουσίας αυτής: Η πλειοψηφία του λαού, εκδηλούμενη π.χ. με δημοψήφισμα; Και θα μπορεί η πλειοψηφία αυτή (ασκώντας πρωτογενή συντακτική εξουσία) να καταργεί ανθρώπινα δικαιώματα, δηλαδή δικαιώματα που πρέπει να προστατεύονται και ενάντια στις πλειοψηφίες του λαού; Ποια διαδικασία άσκησης συντακτικής εξουσίας θα αποτελεί φραγμό σε τέτοιους κινδύνους; Αλλά, πέρα από την αδυναμία να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά, τελικά, εφόσον σεβόμαστε τις εν λόγω θεμελιώδεις αξίες, δεν έχουμε ανάγκη από άσκηση πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας. Αρκεί η –αν χρειασθεί, ευρύτατη– συνταγματική αναθεώρηση.

Είναι γνωστό βέβαια ότι στο παρελθόν και στις συχνές ανώμαλες περιόδους της ιστορίας μας έχει ασκηθεί πολλές φορές πρωτογενής συντακτική εξουσία. Αυτό έγινε και το 1974-1975, όταν είχαμε πολιτειακά βρεθεί σε «ώρα μηδέν», γιατί είχε προηγηθεί η επτάχρονη δικτατορία. Τότε ασκήθηκε πράγματι πρωτογενής συντακτική εξουσία, η οποία, ύστερα από την έκδοση τριών Συντακτικών Πράξεων (της 1.8.1974, της 7.8.1974 και της 4.10.1974) και αφού με αυτές έθεσε προσωρινά σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, λειτούργησε ως «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή» και θέσπισε το Σύνταγμα του 1975. Πώς όμως θα ξαναέλθουμε σήμερα σε ώρα μηδέν; Μήπως για τον σκοπό αυτόν θα πρέπει πρώτα να έλθει μια νέα δικτατορία; Αλλά και πάλι δεν θα πετυχαίναμε τίποτε. Γιατί σήμερα με το Σύνταγμα του 1975 φθάσαμε σε ένα επίπεδο συνταγματικής

¹ Έτσι σωστά και Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Νέα Έκδοση, 2021, σ. 32.

² Η μελέτη δεν ασχολείται με την άσκηση συντακτικής εξουσίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση, αν ποτέ φθάσουμε σε διαδικασία σύνταξης ευρωπαϊκού Συντάγματος. Βλ. πάντως παρακ. σημ. 32.

ομαλότητας και τέτοιας συνταγματικής ωρίμανσης, ώστε να θεωρούμε ως *ακατάλυτες* τις αξίες της δημοκρατικής αρχής και ορισμένων θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Και αν αυτά θελήσει να τα καταλύσει π.χ. ένα πραξικόπημα, η κατάλυση δεν θα ισχύει και ως ισχύον δίκαιο θα παραμένει το εν τοις πράγμασι μόνο «καταλυθέν» (βλ. ακροτελεύτια διάταξη του Συντάγματος, άρθρο 120 §§ 2, 3, 4).

II. Συνταγματικές διατάξεις που απολαύουν της ρήτηρας αιωνιότητας (μη αναθεωρήσιμες)

1. Εξαιρέση οι διατάξεις αυτές

Οι συνταγματικές διατάξεις που έχουν το προνόμιο της αιωνιότητας ως μη υποκείμενες σε αναθεώρηση είναι, κατά το άρθρο 110 § 1 Συντ., *εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας καθώς και οι διατάξεις των άρθρων 2 § 1, 4 §§ 1, 4 και 7, 5 §§ 1 και 3, 13 § 1 και 26*. Οι προικισμένες με τη ρήτρα της αιωνιότητας ρυθμίσεις έχουν τέτοια αξία, ώστε δικαιολογείται να ισχύουν εσαεί (βλ. παρακάτω υπό 2).

Ορθώς το ισχύον Σύνταγμα απένειμε τη ρήτρα αιωνιότητας σε λίγες και συγκεκριμένες, ειδικά αναφερόμενες συνταγματικές διατάξεις και όχι γενικά σε «θεμελιώδεις» συνταγματικές διατάξεις, όπως προέβλεπαν τα προηγούμενα Συντάγματα του 1864 (άρθρ. 107), του 1911 (άρθρο 108) και του 1952 (άρθρο 108). Το προνόμιο της αιωνιότητας δεν μπορεί να απονέμεται με κριτήριο μια αόριστη νομική έννοια («θεμελιώδης» διάταξη), δεκτική ελαστικής ερμηνείας (ευρύτερης, στενότερης κλπ.), με συνέπεια την αβεβαιότητα δικαίου σε ένα τόσο κρίσιμο ζήτημα. Οι εσαεί ισχύουσες διατάξεις πρέπει να είναι λίγες και συγκεκριμένες, ώστε να μη δεσμεύονται υπέρμετρα οι επόμενες γενιές. Τούτο θα ήταν και άδικο, αλλά και επικίνδυνο, διότι θα ενείχε τον σπόρο της ανομίας, της επανάστασης κατά του Συντάγματος κλπ. Ο κανόνας λοιπόν για τις συνταγματικές διατάξεις είναι η αναθεωρησιμότητά τους και εξαιρέση ο εφοδιασμός τους με τη ρήτρα αιωνιότητας (βλ. και διατύπωση του άρθρου 110 § 1 Συντ.: «*Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση [ο κανόνας], εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26*» [η εξαιρέση]).

Έχει υποστηριχθεί ότι το ζήτημα, ποιες ρυθμίσεις «καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας», είναι θέμα ερμηνείας, η οποία πρέπει να είναι στενή διότι αφορά εξαιρέσεις³. Βεβαίως, όπως ήδη τονίσθηκε, οι μη αναθεωρήσιμες διατάξεις είναι η εξαίρεση⁴. Τούτο όμως δεν μπορεί να απολυτοποιηθεί. Η τελική λύση είναι ζήτημα τελολογικής ερμηνείας. Είναι δυνατόν ένας εξαιρετικός κανόνας να εκφράζει μια νομοθετική σκέψη και να εξυπηρετεί ένα νομοθετικό σκοπό, που μπορεί να βρει εφαρμογή και σε άλλες όμοιες περιπτώσεις, τις οποίες π.χ. ο νομοθέτης δεν σκέφθηκε ή δεν μπορούσε να είχε σκεφθεί. Η διεύρυνση της εξαίρεσης τότε με ευρεία ή διασταλτική ερμηνεία ή αναλογική εφαρμογή είναι δυνατή. Τούτο ίσως να μην είναι σύνηθες, αλλά δεν μπορεί να αποκλεισθεί εκ των προτέρων χωρίς κάποια ερμηνευτική προσέγγιση των συγκεκριμένων υπό κρίση κανόνων. Και ο αποκλεισμός της διεύρυνσης της εφαρμογής του εξαιρετικού κανόνα συνιστά επίσης ερμηνεία, που απαιτεί αναζήτηση της ratio του κανόνα κλπ. Τη λύση επομένως, ιδίως αν η διατύπωση του Συντάγματος επιδέχεται διάφορες εκδοχές, θα προσφέρει τελικά η τελολογική ερμηνεία. Η παραπάνω γνώμη για στενή ερμηνεία, είναι κατά τούτο όμως χρήσιμη: Ο σκοπός της διάταξης δεν δικαιολογεί, όπως θα δειχθεί παρακάτω, εύκολη διεύρυνση της συζητούμενης εξαίρεσης.

2. Η ratio της ρήτρας αιωνιότητας

Ερωτάται όμως: Γιατί πρέπει να υπάρχει, έστω για λίγες συνταγματικές διατάξεις, η ρήτρα αιωνιότητας; Ποιό το πνεύμα της, ποιός ο σκοπός της, ποια η δικαιολόγησή της; Και, για να ανατρέξουμε σε μια ιστορική διάταξη, τι θα απαντήσουμε σ' αυτό που διακήρυξε ο Γάλλος συντακτικός νομοθέτης στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1793 (άρθρο 28) ότι «ένας λαός έχει πάντα το δικαίωμα να αναθεωρεί και μεταβάλλει το Σύνταγμα. Μια γενιά δεν μπορεί να υποτάσσει στους νόμους της τις επόμενες»; Και τι θα απαντήσουμε σε ανάλογες απόψεις που συχνά εκφράζονται και εκφράσθηκαν και στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή του 1975 κατά τις συζητήσεις για την κατάρτιση του νέου Συντάγματος⁵;

³ Παντελής, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 3η έκδ., 2016, σ. 423.

⁴ Ότι δε ο εξαιρετικός κανόνας ερμηνεύεται στενά υποστηρίζεται και στη νομολογία· βλ. π.χ. ΟΛΑΠ 11/2006, ΕλλΔνη 2006, 737.

⁵ Πρβλ. τις απόψεις που υποστήριξαν, κατά τις συζητήσεις στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή του 1975, οι αρχηγοί της τότε αντιπολίτευσης Γ. Μαύρος, Α. Παπανδρέου και Η. Ηλιού, αναφερόμενοι στις

Θα απαντούσαμε, πρώτον, ότι αυτό πράγματι είναι σωστό και ισχύει ως προς όλες τις συνταγματικές διατάξεις με την εξαίρεση των λίγων διατάξεων που κρίθηκε ότι αξίζουν να έχουν το προνόμιο της ρήτρας αιωνιότητας· και, δεύτερον, ότι μάλλον τότε, στον καιρό της Γαλλικής Επανάστασης, δεν είχαν σκεφθεί ότι μερικές αξίες είναι όντως αιώνιες, π.χ. η εσαεί κατάργηση της βασιλείας, όπως πέτυχε η Επανάσταση, χωρίς όμως να διασφαλισθεί η αιωνιότητα αυτή τότε στη Γαλλία!

Οι διατάξεις που αξίζουν την αιωνιότητα πρέπει να είναι (και είναι κατά το άρθρο 110 § 1) λίγες και συγκεκριμένες, εξειδικεύονται δε με αναφορά στα συγκεκριμένα άρθρα που τις προβλέπουν. Επομένως δεν δικαιολογείται, όπως μερικές φορές υποστηρίζεται⁶, η γενική, ευρεία και χωρίς σαφή όρια πρόσδοση του προνομίου της μη αναθεωρησιμότητας και άρα της αιωνιότητας σε συνταγματικές αρχές και «βάσεις» (στον πληθυντικό, τον οποίο δεν χρησιμοποιεί το άρθρο 110 § 1) του πολιτεύματος, με συνέπεια την υπέρμετρη διεύρυνση των εσαεί δεσμεύσεων.

Αυτό που είναι κρίσιμο, για να αποφανθεί κανείς ότι μια συνταγματική ρύθμιση αξίζει να εφοδιασθεί με τη ρήτρα της αιωνιότητας, είναι να αποδεχθεί ότι υπάρχουν συνταγματικές ρυθμίσεις που έχουν τέτοιο ηθικό βάρος, τέτοιο δημοκρατικό βάρος, τέτοια αξία και τέτοιο κύρος, ώστε να δικαιολογείται να περιβάλλονται, βάσει του άρθρου 110 § 1 Συντ., με τη ρήτρα της αιωνιότητας. Τι είναι αυτό για το οποίο μπορούμε να αξιώσουμε (και αξιώνει το άρθρο αυτό του Συντάγματος) ότι όλες οι μελλοντικές γενιές πρέπει να το σέβονται; Ενδεικτικά: Η αξία του ανθρώπου; (άρθρο 2 § 1). Βεβαίως. Η δημοκρατία-λαϊκή κυριαρχία; (άρθρ. 1 §§ 1 και 2). Βεβαίως. Η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης; (άρθρ. 13 § 1). Βεβαίως. Η ισότητα και οι ελευθερίες των άρθρων 1 και 5; Βεβαίως⁷. Μπορεί όμως να λεχθεί το ίδιο π.χ. για την έκταση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της δημοκρατίας, για το αν αυτές πρέπει να είναι λίγες ή πολλές;

Ασφαλώς, κάθε θέση, όπως αυτή για τον αναλλοίωτο χαρακτήρα των μη αναθεωρήσιμων συνταγματικών διατάξεων, είναι πάντοτε ανοιχτή σε αναστοχασμό.

προτεινόμενες ως μη αναθεωρήσιμες ρυθμίσεις του υπό κρίση Σχεδίου Συντάγματος. (βλ. Πρακτικά Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, σ. 879-881). Διαφωνούσαν με τυχόν καθήλωση «του μέλλοντος στο σήμερα», με την εσαεί δέσμευση των επόμενων γενεών (πέρα από τη μόνη ανεκτή δέσμευση στη δημοκρατική αρχή του πολιτεύματος).

⁶ Βλ. ιδίως *Κασιμάτη*, στην Ερμηνεία του Συντάγματος Κασιμάτη/Μαυριά, Τόμος Α', 1999, άρθρο 1, αρ. 194 επ., που θεωρεί μη αναθεωρήσιμες περισσότερες από μία «θεμελιώδεις» (γραπτές και άγραφες), εντός ή εκτός του άρθρου 1, αρχές και άλλα βασικά στοιχεία που συνιστούν κατά το Σύνταγμα το πολίτευμα, ενώ στη συνέχεια (αρ. 200) μιλά για επτά θεμελιώδεις αρχές κλπ.

⁷ Κατά το άρθρ. 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 10.12.1948 «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι και ελεύθεροι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα».

Αλλά αναστοχασμός που θα κατέληγε σε απόρριψη των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της λαϊκής κυριαρχίας και άξιος να ληφθεί υπόψη δεν μπορεί να αφορά την εποχή μας ούτε το ορατό μέλλον. Μια τέτοια κατάληξη μπορεί να αφορά το πολύ ένα απώτατο, μη προβλέψιμο, μη προσδιορίσιμο, φαντασιακό μέλλον.

III. Ειδικά η βάση και η μορφή του πολιτεύματος

1. Οι τρεις αιώνιες αξίες της βάσης και της μορφής του πολιτεύματος

Από τις «αιώνιες» διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος θα εξετασθεί η πρώτη μόνο κατηγορία, δηλαδή οι διατάξεις που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Αυτές είναι που έχουν τη μεγαλύτερη αοριστία και επομένως ανάγκη μεγαλύτερης ερμηνευτικής προσπάθειας. Πρέπει να εξηγηθεί, γιατί κατά τον συντακτικό νομοθέτη (και υπό ποια έννοιά τους) αξίζουν να απολαύουν της ρήτρας αιωνιότητας.

Η διάταξη του άρθρου 1 § 1 και αυτή του άρθρου 110 § 1 Συντ. εξειδικεύουν «τη βάση και τη μορφή» του πολιτεύματος με την προσθήκη «ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας». Βάση του πολιτεύματος είναι η δημοκρατία (δημοκρατική βάση) και μορφές της η Προεδρευόμενη και Κοινοβουλευτική Δημοκρατία. Σ' αυτούς τους τρεις λοιπόν όρους εντοπίζεται η βάση και η μορφή του πολιτεύματος. Πρέπει, πρώτον, να υπάρχει δημοκρατία και αυτή, δεύτερον, να είναι προεδρευόμενη και, τρίτον, να είναι κοινοβουλευτική.

2. Η δημοκρατική βάση του πολιτεύματος

Για το πρώτο, τη δημοκρατία, δεν χρειάζεται να λεχθούν πολλά: Η δημοκρατία, θεμέλιο της οποίας είναι η λαϊκή κυριαρχία, όπως το επισημαίνει η § 2 του άρθρου 1, έχει πράγματι αιώνια αξία, που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Την επιβάλλει η ισότητα των πολιτών («όλοι γεννιούνται ίσοι και ελεύθεροι»⁸). Την επιβάλλει επίσης και η κοινή λογική για πρακτικούς λόγους. Διότι η δημοκρατία, όσα ελαττώματα και αν τις προσάψει κανείς και όσα ελλείμματα και αν εμφανίζει στην πράξη, πράγμα που ζούμε και στην εποχή μας! (π.χ. ο λαός πολλές φορές παρασύρεται από δημαγωγούς, ο

⁸ Βλ. παραπάνω σημ. 7.

ανταγωνισμός των κομμάτων δημιουργεί συχνά φανατισμό, όξυνση παθών, με αρνητικές συνέπειες στις λαμβανόμενες αποφάσεις κλπ.), δεν παύει να είναι το καλύτερο δυνατό πολίτευμα τη στιγμή που τελικά αποφαίνεται -όπως αποφαίνεται- ο λαός. Όπως γράφει ο Άγγλος φιλόσοφος Bertrand Russell (απαντώντας στην πλατωνική διδασκαλία, κατά την οποία την πολιτεία πρέπει να την κυβερνούν οι άριστοι των πολιτών, οι φιλόσοφοι), η τελική δικαίωση της δημοκρατίας είναι ότι δεν έχει βρεθεί μια ομάδα σοφών ανθρώπων, για να αφεθεί η διακυβέρνηση του κράτους σ' αυτούς⁹. Θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι τους σοφούς αυτούς είναι δυνατόν να τους επιλέξει μια αμερόληπτη επιτροπή. Αλλά πάλι εγείρεται το ερώτημα: Και ποιος θα εκλέξει τα μέλη της επιτροπής αυτής και, παραπέρα, αυτούς τους εκλέκτορες που θα εκλέξουν τα μέλη της επιτροπής ποιος θα τους εκλέξει κ.ο.κ., έως ότου κατ' ανάγκην φθάνουμε στον λαό, δηλαδή στο σύνολο των πολιτών. Πέρα απ' αυτό δεν υπάρχει κάτι άλλο. Η επισήμανση λοιπόν των ελλειμμάτων δεν σημαίνει άρνηση της δημοκρατίας, γιατί αυτή παραμένει το καλύτερο δυνατό πολίτευμα ή το λιγότερο κακό. Δικαίως επομένως η δημοκρατία εξοπλίζεται με τη ρήτρα αιωνιότητας.

Χρειάζεται όμως μια διευκρίνιση. Η πραγμάτωση της δημοκρατίας μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, που συνήθως ποικίλλουν από χώρα σε χώρα ή από εποχή σε εποχή. Αυτό που προστατεύεται είναι ο πυρήνας της δημοκρατίας και όχι οι ειδικότερες εκφάνσεις της. Και στον πυρήνα αυτόν ανήκει, αφενός, η *βούληση του λαού ή των αντιπροσώπων του*, όπως εκφράζεται βάσει της *αρχής της πλειοψηφίας*. Στη λαϊκή βούληση (άμεσα ή έμμεσα εκφραζόμενη) πρέπει να στηρίζεται η διακυβέρνηση μιας πολιτείας. Η βούληση αυτή πρέπει να διαμορφώνεται με ελεύθερη και ισότιμη συμμετοχή των πολιτών και να *ανανεώνεται κατά τακτά χρονικά διαστήματα*. Αφετέρου, στον πυρήνα της δημοκρατικής αρχής ανήκει ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου και των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του, πρωτίστως της ελευθερίας και της ισότητας. Αλλά τα ανθρώπινα δικαιώματα εφοδιάζονται με τη ρήτρα αιωνιότητας, στο μέτρο που υπάρχει ειδική πρόβλεψη στο άρθρο 110 § 1 Συντ. Επομένως αυτό που μένει για τη, χωριστά αναφερόμενη στο άρθρο 110 § 1 Συντ. ως μη αναθεωρήσιμη, «δημοκρατική» βάση του πολιτεύματος είναι η *αρχή της πλειοψηφίας της βούλησης του λαού*, που εκδηλώνεται κατά την εκτεθείσα έννοια.

⁹ Russell, «History of Western Philosophy», έκδ. Routledge Classics, 2004, σ. 110 («The problem of finding a collection of wise men and leaving the government to them is an insoluble one. That is the ultimate reason for democracy»).

3. Η μορφή της προεδρευόμενης δημοκρατίας

α) Οι διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Ο όρος «Προεδρευόμενη» (δημοκρατία) είναι αυτός που έχει προκαλέσει τις περισσότερες διαφωνίες και απαιτεί εγγύτερη ερμηνευτική προσέγγιση. Ποιο είναι το νόημά του, που δικαιολογεί την αναγόρευσή του σε θεμελιώδη, αμετάβλητη, αιώνια αξία, την οποία δεν επιτρέπεται να θίξουμε ποτέ; Υπάρχουν δύο δυνατές ερμηνείες. Πρώτον, να εννοήσουμε την Προεδρευόμενη Δημοκρατία σε αντιδιαστολή προς τη Βασιλευόμενη και τίποτε άλλο. Άρα, Προεδρευόμενη Δημοκρατία σημαίνει απλώς ότι ο αρχηγός του Κράτους θα είναι αιρετός, φυσικά και με θητεία.

Υπάρχει όμως και μια άλλη ερμηνεία, ότι δηλαδή Προεδρευόμενη Δημοκρατία σημαίνει και κάτι επιπλέον: Ότι ο όρος προβλέπεται σε αντιδιαστολή και προς την Προεδρική Δημοκρατία. Η διαφορά μεταξύ Προεδρικής και Προεδρευόμενης Δημοκρατίας βρίσκεται κατά βάση στην έκταση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας¹⁰. Στην Προεδρική ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει πολύ περισσότερες αρμοδιότητες από ό,τι στην Προεδρευόμενη. Συνήθως μάλιστα εκλέγεται από τον λαό και είναι ανεξάρτητος από το Κοινοβούλιο, με συνέπεια να αυξάνεται η εξουσία του. Μόνο αν η εξουσία του και οι αρμοδιότητές του είναι λίγες, όπως π.χ. σήμερα στη χώρα μας, μπορεί να γίνει λόγος για Προεδρευόμενη. Αν αυξηθούν ουσιωδώς και φθάνουμε στην Προεδρική, θα εμποδίζεται να καθιερωθεί με αναθεώρηση. Το άρθρο 1, κατά τη γνώμη αυτή, προβλέπει Προεδρευόμενη και με αυτή την έννοια, δηλαδή όχι Προεδρική. Αλλά και αν οι αρμοδιότητες του Προέδρου δεν αυξηθούν τόσο όσο οι αρμοδιότητες π.χ. του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, αλλά έως κάποιο ενδιάμεσο στάδιο, γίνεται λόγος για ημι-προεδρικό σύστημα, πάλι απαγορευόμενο αιωνίως, κατά την ίδια ερμηνεία, αφού δεν είναι Προεδρευόμενη Δημοκρατία. Ποια λοιπόν είναι η σωστή έννοια της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, κατά το άρθρο 1;

¹⁰ Εγγύτερη εξέταση της διαφοράς μεταξύ Προεδρικής και Κοινοβουλευτικής Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, με αναλυτικές συγκριτικές παρατηρήσεις για τους δύο αυτούς θεσμούς βλ. στη μελέτη του Π. Παυλόπουλου «Οι δύο όψεις της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Προεδρική και Κοινοβουλευτική Δημοκρατία», δημοσιευμένη στις Νομικές Μελέτες του, 2023, σ. 313 επ.

β) Ιστορική ερμηνεία

Ανατρέχοντας στην ιστορία θέσπισης της πρόβλεψης, στο άρθρο 1 του Συντ., του όρου «Προεδρευόμενη», φθάνουμε στο δημοψήφισμα της 8.12.1974, στο οποίο ο λαός κλήθηκε να επιλέξει μεταξύ βασιλευόμενης δημοκρατίας (που ίσχυε προηγουμένως στην Ελλάδα υπό το Σύνταγμα του 1952) και αβασίλευτης, με άλλη έκφραση μεταξύ βασιλευόμενης και προεδρευόμενης δημοκρατίας. Η Συντακτική Πράξη της 3.10.1974 «Περί προσφυγής εις την λαϊκὴν ετυμηγορίαν προς ολοκλήρωσιν της δημοκρατικής νομιμότητος» ονομάζει τις δύο επιλογές που έχει ο πολίτης ενώπιόν του «αβασίλευτη δημοκρατία» και «βασιλευόμενη δημοκρατία» (άρθρο 2 §§ 2 και 3). Στην πρώτη περίπτωση τον (εκλεγισόμενο, αν επικρατήσει αυτή η επιλογή) αρχηγό του Κράτους τον ονομάζει «Πρόεδρο της Δημοκρατίας», η οποία πλέον θα είναι προεδρευόμενη και όχι βασιλευόμενη. Προεδρευόμενη δηλαδή σήμαινε τότε αβασίλευτη. Ο λαός στο δημοψήφισμα είχε να κρίνει αν ήθελε να έχει πάλι επικεφαλής του Κράτους βασιλέα ή όχι· αν ήθελε βασιλευόμενη ή αβασίλευτη δημοκρατία. Αυτό ήταν το δίλημμα. Αν δεν επιλεγόταν βασιλευόμενη δημοκρατία, ο επικεφαλής του Κράτους θα ήταν φυσικά Πρόεδρος. Το ειδικότερο συνταγματικό καθεστώς του Προέδρου, η έκταση των εξουσιών του και ο τρόπος της εκλογής του (από τον λαό ή από τη Βουλή ή με άλλο τρόπο) δεν απασχόλησαν τον ελληνικό λαό, γιατί δεν ήταν θέμα του δημοψηφίσματος. Και αυτή τη βούληση του ελληνικού λαού αποτύπωσε (όπως όφειλε) ο συντακτικός νομοθέτης με την έκφραση «προεδρευόμενη» (δηλαδή όχι βασιλευόμενη) κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Την ιστορική αυτή ερμηνεία για την έννοια της προεδρευόμενης δημοκρατίας ενισχύουν και άλλα στοιχεία από τις συζητήσεις στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή του 1975. Πράγματι στις συζητήσεις αυτές και ύστερα από τις τοποθετήσεις αρκετών Βουλευτών σχετικά με τον όρο «Προεδρευόμενη» Δημοκρατία, που δημιουργούσαν αβεβαιότητα ως προς το νόημά του (ιδίως ως προς το αν ο όρος αυτός αποσκοπεί στη διάκριση αποκλειστικά από τη βασιλευόμενη δημοκρατία ή και από την προεδρική) και επιπλέον αβεβαιότητα ως προς την ανάγκη πρόβλεψής του στο άρθρο 1 § 1, ο *Κ. Τσάτσος*, εισηγητής της πλειοψηφίας (αλλά και Πρόεδρος της Συντακτικής Επιτροπής¹¹) διευκρίνισε τελικά το ζήτημα ως εξής:

¹¹ Η Επιτροπή αυτή είχε προβλεφθεί με το Ψήφισμα της 20/24.12.1974 για την κατάρτιση του Συντάγματος.

Ο Δ. Τσάτσος (εισηγητής της μειοψηφίας) ερωτά τον Κ. Τσάτσο: «*Είπατε, θέλω προεδρευόμενη δια να αποκλείσω την βασιλευόμενη. Εννοείτε ότι με αυτή την προστασία του 110 διασφαλίζεται αιωνίως και η συγκεκριμένη δομή των εξουσιών του Προέδρου, ναι ή όχι*». Κ. Τσάτσος: «*Η συγκεκριμένη δομή των εξουσιών του Προέδρου είναι μεταξύ των αναθεωρητέων [εννοεί μεταξύ των αναθεωρήσιμων] διατάξεων. Ιδού η απάντησις*»¹². Και ήταν τελικά η βούληση της πλειοψηφίας της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής που επέβαλλε τις συνταγματικές διατάξεις.

Άλλωστε, πριν από την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1986, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είχε τόσες αρμοδιότητες, ώστε να δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος ως ημιπροεδρικού¹³. Μεταξύ άλλων, ο Πρόεδρος είχε το δικαίωμα αναπομπής στη Βουλή ψηφισθέντος απ' αυτήν νομοσχεδίου προς νέα επιψήφιση (άρθρο 42), το δικαίωμα (αφού ακούσει απλώς τη γνώμη του Συμβουλίου Δημοκρατίας) παύσης της Κυβέρνησης και διάλυσης της Βουλής, αν διαπιστώνει προφανή δυσαρμονία της Κυβέρνησης προς το λαϊκό αίσθημα ή κίνδυνο για την κυβερνητική σταθερότητα (άρθρα 38, 41), το δικαίωμα να προκηρύσσει τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος «επί κρίσιμων εθνικών θεμάτων» (άρθρο 44 § 2) και να απευθύνει μόνος του διαγγέλματα «εις όλως εξαιρετικές περιπτώσεις» (άρθρο 44 § 3) κλπ. Αλλά και το ημιπροεδρικό σύστημα δεν είναι προεδρευόμενο υπό την παραπάνω ερμηνεία. Θα λέγαμε λοιπόν σήμερα ότι στα πρώτα έντεκα χρόνια το Σύνταγμά μας ήταν αντίθετο με ό,τι υποστηρίζουμε σήμερα ότι είναι μη αναθεωρήσιμο; Η αντίφαση είναι καταφανής. Ορθώς έχει επισημανθεί¹⁴, ότι «*η αναθεώρηση του 1986 επιβεβαίωσε την άποψη περί περιορισμού του νοηματικού εύρους του όρου Προεδρευόμενη στον αιρετό τρόπο επιλογής του αρχηγού του κράτους σε αντιδιαστολή με τη Βασιλευόμενη Δημοκρατία*».

γ) Λογική και τελολογική ερμηνεία

Η ιστορική ερμηνεία δεν δίνει βέβαια την οριστική λύση. Διότι οι νόμοι είναι, όπως προσφυώς λέγεται, εξυπνότεροι από τον ιστορικό νομοθέτη, ο οποίος δεν μπορεί

¹² Βλ. Πρακτικά της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, σ. 68. Μέρος της περικοπής αυτής των Πρακτικών επισημαίνει και ο Χ. Παπαστυλιανός, *Σύνταγμα - Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Ηλεκτρονική έκδοση (επιμ. Βλαχόπουλου, Κοντιάδη, Τασόπουλου), άρθρο 1, υποσημ. 30.

¹³ Έτσι ορθώς, μ.ά., Κοντιάδης, στο *Σύνταγμα - Κατ' άρθρο ερμηνεία των Σπυρόπουλου, Κοντιάδη, Ανθόπουλου, Γεραπετρίτη*, 2017, άρθρο 110, αρ. 7.

¹⁴ Παπαστυλιανός, ό.π., άρθρο 1 αρ. 15.

να συλλάβει και μάλιστα εκ των προτέρων τα πάντα. Έτσι έχει μεθοδολογικά επικρατήσει για τους κοινούς νόμους η γνώμη ότι η ερμηνεία (με αφετηρία μεν το γράμμα του νόμου και τις απόψεις του ιστορικού νομοθέτη, αλλά συγχρόνως με αξιολογικές σταθμίσεις, με αναζήτηση της ενυπάρχουσας στην ερμηνευόμενη διάταξη λογικής και με βάση τον νομοθετικό σκοπό και το πνεύμα του νόμου που καλύπτει, και πρέπει ως ένα βαθμό να καλύπτει, τις εξελίξεις και τις μεταβαλλόμενες καταστάσεις και αντιλήψεις, τις συνθήκες και ανάγκες της κοινωνίας κλπ.) μπορεί να προσαρμοσθεί στα νέα δεδομένα. Στην πορεία του χρόνου ο νόμος δεν μένει προσκολλημένος στην αφετηρία του, αλλά εξελίσσεται ερμηνευτικά και αυτός. Τούτο δεν μπορεί να μην ισχύει και για το Σύνταγμα¹⁵. Έτσι θα μπορούσε σήμερα να υποστηριχθεί μια διαφορετική ερμηνεία από την παραπάνω ιστορική ερμηνεία, με επιχείρημα τον όρο Προεδρευόμενη Δημοκρατία¹⁶, που πράγματι συνήθως χρησιμοποιείται και σε αντιδιαστολή προς τον όρο Προεδρική Δημοκρατία.

Πιστεύω όμως ότι οι αντιλήψεις της εποχής σύνταξης του Συντάγματος και οι σημερινές δεν έχουν αλλάξει στον πυρήνα τους. Εν πρώτοις, ο χαρακτηρισμός μιας συνταγματικής ρύθμισης ως μη αναθεωρήσιμης και άρα ως *εσαεί δεσμευτικής*, κατά τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη (άρθρο 110 § 1) και σύμφωνα με τη λογική και την τελολογία της ρύθμισης, επιβάλλει την αποφυγή ερμηνευτικής διεύρυνσης. Βούληση υπεράγαν ευρείας δέσμευσης δεν αρμόζει σε δημοκρατικό νομοθέτη. Και στο συγκεκριμένο ζήτημα δεν μπορεί να είναι το πνεύμα του Συντάγματος (και ειδικά μάλιστα του άρθρου 110 § 1) να καθλώσει τη δημοκρατία σε ένα ειδικότερο σύστημα δημοκρατικής διακυβέρνησης, όταν υπάρχουν και άλλες, επίσης δημοκρατικές, μορφές διακυβέρνησης. Η ακαμψία στο ζήτημα αυτό, η αγκύλωση, η καθήλωση της δημοκρατίας σε ένα μόνο τρόπο δημοκρατικής διακυβέρνησης ούτε στη βούληση και τον σκοπό του συντακτικού νομοθέτη ανταποκρίνεται αλλά ούτε και στη λογική της ρύθμισης. Αλλιώς θα φθάναμε σε μια δέσμευση όλων των μελλοντικών γενεών, ως προς το ζήτημα της έκτασης των αρμοδιοτήτων του Προέδρου. Αυτό δεν νομίζω ότι ανταποκρίνεται στον σκοπό του άρθρου 110 και του άρθρου 1 του Συντάγματος. Η τελολογική ερμηνεία του Συντάγματος επιβάλλει να δεχθούμε ότι Προεδρευόμενη

¹⁵ Όπως έχει παρατηρήσει ο Φ. Σπυρόπουλος (στο βιβλίο του «Η Ερμηνεία του Συντάγματος - Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογία τους δικαίου;» 1999), η ερμηνεία του Συντάγματος δεν είναι κάτι διαφορετικό ούτε κάτι περισσότερο από την ερμηνεία του δικαίου εν γένει.

¹⁶ Και υποστηρίζεται, από ό,τι γνωρίζει ο γράφων, είτε γράφεται είτε όχι.

Δημοκρατία σημαίνει αβασίλευτη δημοκρατία, δημοκρατία με αιρετό ανώτατο άρχοντα και τίποτε παραπάνω.

Ο ερμηνευτής δεν μπορεί να έχει τον νου προσηλωμένο και προσανατολισμένο στο παρόν και στην ιστορική εμπειρία, δηλαδή στα όσα γίνονται ή έχουν γίνει σχετικώς, αλλά στο μέλλον, το εγγύς και το απώτερο. Ο συντακτικός νομοθέτης, όταν προσνέμει σε ορισμένες ρυθμίσεις τη ρήτρα της αιωνιότητας, προσβλέπει και στο μέλλον, ιδίως στο μέλλον, σε όσα θα γίνουν ή μπορεί να γίνουν – πρέπει να προσβλέπει σ' αυτά. Ο συντακτικός νομοθέτης αυτό έπραξε, διότι αυτό όφειλε να πράξει. Και ο ερμηνευτής το ίδιο. Χρειάζεται λοιπόν και δυνατότητα *αφαίρεσης από τα παρόντα και τα παρελθόντα*. Χρειάζεται αφαιρετική και καθολική σκέψη.

Το συμπέρασμα είναι ότι η ερμηνεία του όρου «Προεδρευόμενη» Δημοκρατία στο άρθρο 1 § 1 Συντ. είναι ότι αυτό που δεν μπορεί να καταλυθεί με οποιαδήποτε συνταγματική αναθεώρηση είναι το αβασίλευτο του πολιτεύματος και όχι ο τρόπος εκλογής και η έκταση της εξουσίας και των αρμοδιοτήτων του Προέδρου (αρχηγού του Κράτους). Το αιρετό της ανάδειξης του, και μόνο αυτό, είναι που περιβάλλει με τη ρήτρα της αιωνιότητας η έκφραση «Προεδρευόμενη» Δημοκρατία¹⁷. Άρα ένα προεδρικό πολίτευμα είναι δυνατό να καθιερωθεί με αναθεώρηση του Συντάγματος, στο μέτρο όμως που τούτο επιτρέπεται από τον, επίσης μη αναθεωρήσιμο, κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του Συντάγματος, ζήτημα για το οποίο βλ. παρακάτω υπό 4.

δ) Ειδικά η αυταξία της αβασίλευτης δημοκρατίας

Αξίζει τώρα να εξηγηθεί, γιατί η Προεδρευόμενη, δηλαδή αβασίλευτη κατά τα λεχθέντα, Δημοκρατία αξίζει να έχει υπέρ εαυτής τη ρήτρα αιωνιότητας.

Η βασική απάντηση συνίσταται στο ότι ο αιρετός χαρακτήρας ανάδειξης της Κεφαλής του Κράτους συνδέεται άμεσα με τον πυρήνα της δημοκρατίας, τη λαϊκή κυριαρχία. Ο βασιλικός θεσμός, δηλαδή ο θεσμός του ισόβιου και κληρονομικού άρχοντα, μειώνει τη δημοκρατία, όποια και αν είναι η πολιτική του φορέα του θεσμού αυτού. Το λεγόμενο ότι θα ήταν δήθεν δημοκρατικότερο να επαναληφθεί κάποτε το

¹⁷ Έτσι στην ουσία και *Μαυριάς*, Συνταγματικό Δίκαιο, 6η έκδ., 2021, σ. 271, που τονίζει ότι ως μορφή του πολιτεύματος «*νοούνται τέσσερα στοιχεία: ο αντιπροσωπευτικός, ο αβασίλευτος, ο κοινοβουλευτικός και ο δημοκρατικός χαρακτήρας του*». Τον προεδρικό χαρακτήρα δεν μνημονεύει. Δεδομένου ότι ο κοινοβουλευτισμός προϋποθέτει τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα, εξηγείται γιατί εδώ τονίζονται τα τρία μνημονευόμενα στο άρθρο 1 § 1 Συντ. στοιχεία (Δημοκρατία - Προεδρευόμενη - Κοινοβουλευτική).

δημοψήφισμα της 8.12.1974 με νέο πια εκλογικό σώμα (το οποίο μπορεί τώρα να αποφανθεί διαφορετικά), θα είχε δημοκρατική δικαίωση μόνο αν μια τέτοια προσφυγή στον λαό επαναλαμβανόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα. Αλλά τούτο θα σήμαινε στην ουσία πλήρη προσχώρηση σε αιρετό άρχοντα, ό,τι δηλαδή δηλώνει ο όρος «Πρόεδρος». Διότι «Βασιλέας» με χρονικά περιορισμένη θητεία (έως την επόμενη εκλογή, δημοψηφισματική ή άλλη) ισοδυναμεί με Πρόεδρο. Ο βασιλέας είναι εξ ορισμού ισόβιος και κληρονομικός και δεν υπάγεται σε λαϊκή αναβάπτιση. Άρα τελικά το νέο δημοψήφισμα, αν τηρούσαμε τη δημοκρατική αξίωση για επανάληψή του (μάλλον: επαναλήψεις του), δεν θα άλλαζε τίποτε.

Σωστότερο είναι μάλιστα να λεχθεί ότι, αν πιστεύει κανείς στην αιώνια αξία της (αβασίλευτης) δημοκρατίας, δεν χρειάζεται κανένα δημοψήφισμα για να αποφανθεί ο λαός περί αυτού. Ο λαός δεν μπορεί να αυτοκαταργηθεί και πολύ περισσότερο να δεσμεύσει και τις επόμενες γενιές, αποφαινόμενος υπέρ της μη αιρετής ανάδειξης του αρχηγού του κράτους. Τόσο από δημοκρατική όσο και από λογική άποψη το αιρετό σύστημα, ύστερα από την περιπετειώδη (και κατανοητή) ιστορία του στη σύγχρονη Ελλάδα, είναι σήμερα αξία αυτοθεμελιούμενη και αυτοεπιβαλλόμενη. Δεν έχει χρεία δημοψηφισμάτων και Συντακτικών Πράξεων. Είναι αυταξία, όπως και η ιδέα της δικαιοσύνης, που κατά την πλατωνική διδασκαλία είναι ιδέα αιώνια και αμετάβλητη, συνιστώσα «αγαθό καθεαυτό», που δεν αντλεί την αξία του από κάτι άλλο¹⁸.

ε) Παρέκβαση – Δικαίωση του πατέρα της (αβασίλευτης) Δημοκρατίας Αλέξανδρου Παπαναστασίου

Για λόγους ιστορικής δικαιοσύνης αξίζει να αναφερθεί ότι στο νεότερο Ελληνικό Κράτος, ύστερα από κυριαρχία του βασιλικού θεσμού επί ένα περίπου αιώνα, εγκαθιδρύθηκε αβασίλευτη δημοκρατία το 1924, χάρη στον, δικαίως αποκαλούμενο πατέρα της Δημοκρατίας, Αλέξανδρο Παπαναστασίου¹⁹. Η διαφωνία που είχε ανακύψει τότε στην Εθνοσυνέλευση (την «Δ' εν Αθήναις Συντακτική Συνέλευση», που ασκούσε συντακτική εξουσία) μεταξύ Ελευθερίου Βενιζέλου και Αλέξανδρου

¹⁸ Βλ. *Πλάτωνα*, Πολιτεία, 367 b 3-4: «Δικαιοσύνη ... αυτή δι' αυτήν».

¹⁹ Η δημοκρατία αυτή (αποκαλούμενη «Δεύτερη Ελληνική Δημοκρατία») ήταν μεν βραχύβια, «δεν υπήρξεν όμως απλώς μία παρένθεση, αλλ' ένας αποφασιστικός σταθμός στην καθόλου πορεία του Έθνους», κατά την εύστοχη διατύπωση του Ακαδημαϊκού Γεωργίου Βλάχου (Πρακτικά Ακαδημίας, τόμ. 68, 1993, σ. 450-451). Κλόνησε το ως τότε μονοπώλιο της βασιλευόμενης.

Παπαναστασίου σχετικά με τη διαδικασία που έπρεπε να ακολουθηθεί για να ληφθεί η απόφαση, αν θα επιλεγεί ή όχι η αβασίλευτη δημοκρατία, ανήκει στην ιστορία. Πάντως η διαδικασία, που πρότεινε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και ακολουθήθηκε τελικά²⁰, οδήγησε στο θετικό για τη δημοκρατία αποτέλεσμα, ενώ είναι αμφίβολο αν τούτο θα επιτυγχανόταν στην περίπτωση που η Εθνοσυνέλευση θα ακολουθούσε τον Βενιζέλο²¹, ο οποίος, σημειωτέον, δεν είναι βέβαιο ότι ήθελε όντως την αβασίλευτη (ίσως υπό την επήρεια της φιλοβασιλικής Αγγλίας). Τελικά: Χωρίς τον Παπαναστασίου μάλλον δεν θα είχε ανακηρυχθεί η αβασίλευτη δημοκρατία. Όσοι είναι υπέρ αυτής και πιστεύουν ότι είναι αυτοθεμελιούμενη δημοκρατική αξία (κατά τα λεχθέντα παραπάνω υπό δ), χαίρονται που υπήρχε ο Παπαναστασίου²².

Δυστυχώς, οι αντίπαλοι της αβασίλευτης πέτυχαν την ανατροπή της το 1935 (κίνημα, νέο δημοψήφισμα κλπ.), κάτι που εκ των υστέρων εξηγεί της ανησυχίες του Παπαναστασίου ως προς το αν θα μπορούσε να σταθεροποιηθεί το σπουδαίο δημοκρατικό επίτευγμά του, ενόψει του φανατισμού που επικρατούσε μεταξύ βασιλικών και δημοκρατικών· ανησυχίες που τον οδήγησαν στην καθιέρωση του λεγόμενου «κατοχυρωτικού» νόμου (ν.δ. της 24.4.1924 «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος»)²³. Ο νόμος αυτός ήταν ασφαλώς υπέρμετρα και αδικαιολόγητα περιοριστικός των ελευθεριών των πολιτών, αλλά και αναποτελεσματικός, διότι, υπό τον επικρατούντα φανατισμό, δεν θα μπορούσε να «κατοχυρώσει» το δημοκρατικό πολίτευμα, που τελικά πράγματι ανατράπηκε.

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ένα είδος «κατοχυρωτικού» υπήρχε και υπάρχει και στον Ποινικό Κώδικα, τόσο υπό τα προηγούμενα Συντάγματα της βασιλευόμενης δημοκρατίας όσο και σήμερα προς κατοχύρωση της αβασίλευτης. Πρόκειται για το άρθρο 135 ΠΚ, που τιμωρεί με κάθειρξη έως 10 έτη τις *προπαρασκευαστικές πράξεις*, οι οποίες αποσκοπούν στη διέγερση άλλων στο να επιχειρήσουν βίαιη²⁴ μεταβολή του

²⁰ Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου υποστήριζε και πέτυχε να αποφανθεί πρώτα η Εθνοσυνέλευση και ύστερα να γίνει το δημοψήφισμα (κάτι που προφανώς διευκόλυνε την υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας έκβαση του δημοψηφίσματος, αφού θα είχε προηγηθεί η όμοια επιλογή της Εθνοσυνέλευσης).

²¹ Που πρότεινε να προηγηθεί η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, χωρίς να εισακουσθεί.

²² Σφοδρή και με πάθος κριτική στον Πατέρα της Δημοκρατίας για τον τρόπο άσκησης τού τότε υπέρ της Δημοκρατίας αγώνα του ασκεί ο Θ. Διαμαντόπουλος, στο βιβλίο του «Χωρίς θέμα – Η αβασίλευτη του μεσοπολέμου», 2023. Βλ. όμως, στα «Επίμετρα» του βιβλίου, το Επίμετρο του Κ. Μποτόπουλου, σ. 383-390, το οποίο ο συγγραφέας του βιβλίου (Θ. Διαμαντόπουλος) προς τιμήν του δημοσίευσε, μολονότι σ' αυτό αντικρούονται πειστικά και με νηφαλιότητα όσα άδικα γράφει στο βιβλίο του ο συγγραφέας για τον Παπαναστασίου.

²³ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, 2011, σ. 278 επ.

²⁴ Σημειωτέον ότι η διέγερση απλώς προς μεταβολή του πολιτεύματος δεν είναι αθώα, αφού η μεταβολή μπορεί να γίνει σήμερα μόνο με βία.

δημοκρατικού πολιτεύματος, π.χ. προς τη βασιλευόμενη δημοκρατία. Η κατά το άρθρο 135 ΠΚ κατοχύρωση είναι ασφαλώς λιγότερο ακραία ως προς τον περιορισμό των ελευθεριών των πολιτών. Θεσπίστηκε για να ισχύει σε ομαλές από δημοκρατική άποψη περιόδους. Το Κατοχυρωτικό του 1924 συντάχθηκε σε περίοδο ακραίου φανατισμού και ήταν περισσότερο (και πράγματι αδικαιολόγητα) ακραίο.

4. Η μορφή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας

α) Η έννοια και οι ποικίλες μορφές του κοινοβουλευτισμού

Η τελευταία μη αναθεωρήσιμη μορφή του πολιτεύματος είναι η «Κοινοβουλευτική» Δημοκρατία. Καθιερώνεται έτσι, εφοδιασμένο με τη ρήτρα αιωνιότητας, το κοινοβουλευτικό σύστημα, που σημαίνει όχι μόνο ύπαρξη Κοινοβουλίου (Βουλής) αντιπροσωπευτικού του λαού, αλλά και κάτι ακόμη, δηλαδή, όπως ομόφωνα γίνεται δεκτό, ότι η Κυβέρνηση πρέπει να έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής.²⁵ Τούτο ήδη συνεπάγεται χαλάρωση της διάκρισης των εξουσιών²⁶ ή, με άλλα λόγια, η κοινοβουλευτική αρχή περιορίζει την επίσης μη αναθεωρήσιμη αρχή της διάκρισης των εξουσιών (άρθρο 110 § 1 Συντ.).

Το Κοινοβούλιο σημαίνει αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Τα μέλη του είναι οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι του λαού. Άμεση δημοκρατία (κατά το πρότυπο της αρχαίας Αθήνας) θα ήταν σήμερα, στις πολυπληθείς κοινωνίες της εποχής μας, εκτός πραγματικότητας. Η εξαίρεση της δυνατότητας δημοψηφισμάτων (άρθρο 44 § 2 Συντ.) ή η πρόβλεψη νομοθετικής πρωτοβουλίας των πολιτών (άρθρο 73 § 6 Συντ.) δεν μεταβάλλουν τον κανόνα, ότι τους νόμους σήμερα θέτει μια εκλεγμένη από τον λαό συνέλευση αντιπροσώπων. Ανάλογα ισχύουν και για την εκτελεστική εξουσία, οι φορείς της οποίας εκλέγονται συνήθως έμμεσα. Ο Κοινοβουλευτισμός προϋποθέτει λοιπόν αντιπροσωπευτική Δημοκρατία. Η κοινοβουλευτική αρχή (με ή χωρίς ρήτρα αιωνιότητας) θα καταστεί περιττή, αν η σήμερα ουτοπική άμεση δημοκρατία γίνει, έστω στο απώτερο μέλλον (μια και μιλάμε για αιωνιότητα) πραγματικότητα, π.χ. μέσω της λεγόμενης «υπερέξυπνης» τεχνητής νοημοσύνης²⁷.

²⁵ Για την ιστορία καθιέρωσης του Κοινοβουλευτισμού βλ. *Αλιβιζάτο*, ό.π., σ. 211 επ.

²⁶ Βλ. *Μαυριά*, ό.π., σ. 127.

²⁷ Ορθώς πάντως επισημαίνει ο *Π. Παυλόπουλος*, ό.π. υπό Ι Β 2, ότι η αντιπροσωπευτική Δημοκρατία πλεονεκτεί έναντι της Άμεσης Δημοκρατίας κατά το ότι η τελευταία «αποκλείει, κατά τη λήψη της απόφασης, οποιαδήποτε έννοια αποτελεσματικής μειοψηφίας». Και ο σ. προσθέτει εύστοχα ότι στην

Ο κοινοβουλευτισμός, όπως έχει εξελιχθεί σήμερα, μπορεί να παρουσιάζεται υπό διάφορες μορφές. Άλλος είναι π.χ. ο κοινοβουλευτισμός, όταν η κυβέρνηση εξαρτάται αποκλειστικά από την εμπιστοσύνη της Βουλής και άλλος ο κοινοβουλευτισμός, όταν η Κυβέρνηση εξαρτάται από την εμπιστοσύνη τόσο της Βουλής όσο και του Αρχηγού του Κράτους κλπ.²⁸ Επίσης η εξάρτηση της Κυβέρνησης από τη Βουλή μπορεί να έχει πολλές διαβαθμίσεις, από έντονη και στενή εξάρτηση έως χαλαρή. Έτσι, μπορεί να προβλέπεται ότι η Βουλή, αν έχει δώσει μια φορά ψήφο εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση, δεν θα μπορεί να άρει την εμπιστοσύνη της παρά μόνο αν εκφράζει «εποικοδομητική ψήφο δυσπιστίας», δηλαδή αν με την (πλειοψηφική) ψήφο της εκλέγει άλλη κυβέρνηση (έτσι άρθρο 67 του γερμανικού Συντάγματος). Η μπορεί να μη προβλέπεται εκ των προτέρων ψήφος εμπιστοσύνης της Βουλής προς την Κυβέρνηση, αλλά μόνο δυνατότητα ψήφου δυσπιστίας που οδηγεί στην πτώση της Κυβέρνησης²⁹ ή άλλες παραλλαγές εξάρτησης της Κυβέρνησης από τη Βουλή. Πάντως η Βουλή πρέπει να έχει ουσιαστική ισχύ. Ανίσχυρη Βουλή θα ήταν αντίθετη προς την «κοινοβουλευτική» δημοκρατία.

β) Η άξια αιωνιότητας μορφή κοινοβουλευτισμού

Η κοινοβουλευτική δημοκρατία του άρθρου 1 § 1 Συντ., αφού εφοδιάζεται με τη ρήτρα αιωνιότητας, δεν θα πρέπει να συνδεθεί με τα εξειδικευόμενα κάθε φορά (σε κάθε Σύνταγμα) χαρακτηριστικά του παρόντος και του παρελθόντος, γιατί αυτό θα οδηγούσε σε μια ακαμψία που δεν αρμόζει, όπως εξηγήθηκε ήδη, στη ρήτρα αιωνιότητας. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία του άρθρου 1 § 1 Συντ. δεν είναι μόνο το κοινοβουλευτικό σύστημα του άρθρου 84 Συντ., ούτε ένα μόνο είδος κοινοβουλευτισμού, από τα παραπάνω υπό α' αναφερθέντα. Έτσι, οι επιμέρους προβλέψεις του άρθρου 84 δεν είναι μη αναθεωρήσιμες. Δεν μπορεί να εφοδιασθούν με το προνόμιο της αιωνιότητας. Άλλωστε, δεν τις προβλέπει το άρθρο 110 § 1 Συντ.

Το άρθρο 1 § 1 Συντ. χορηγεί το προνόμιο της αιωνιότητας μόνο στον πυρήνα της κοινοβουλευτικής αρχής, που συνίσταται, πρώτον στην ύπαρξη κοινοβουλίου (αφού το πολίτευμα έχει, όπως λέχθηκε, κατ' ανάγκην αντιπροσωπευτικό

Άμεση Δημοκρατία ο νικητής «επικρατεί ολοκληρωτικώς» και η μειοψηφία δεν μπορεί να ελέγξει την πλειοψηφία.

²⁸ Βλ. Σπυρόπουλο, Σύνταγμα - Κατ' άρθρο ερμηνεία των Σπυρόπουλου, Κοντιάδη, Ανθόπουλου, Γεραπετρίτη, 2017, άρθρο 1 αρ. 25.

²⁹ Βλ. Μαυριά, ό.π., σ. 128 επ.

χαρακτήρα³⁰)· και, δεύτερον, στην (οποιαδήποτε, έντονη, χαλαρή κλπ.) εξάρτηση της Κυβέρνησης από τη Βουλή, με έκφραση εμπιστοσύνης της τελευταίας προς την πρώτη (εκ των προτέρων ή, τουλάχιστον, εκ των υστέρων και με οποιοδήποτε τρόπο). Η ειδικότερη διαμόρφωση της εξάρτησης είναι εκτός αιωνιότητας. Ένα *minimum* εξάρτησης αρκεί. Γιατί πρόκειται για αιωνιότητα! Και μόνο το *minimum*, δηλαδή ο πυρήνας του κοινοβουλευτισμού, αξίζει την αιωνιότητα.

γ) «Προεδρικό» σύστημα και κοινοβουλευτική αρχή

Συνέπεια των λεχθέντων είναι τα εξής δύο συμπεράσματα:

Πρώτον, ένα πολίτευμα, στο οποίο ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει οσοδήποτε πολλές και ουσιαστικές αρμοδιότητες δεν είναι ασυμβίβαστο με την κοινοβουλευτική δημοκρατία, εφόσον προβλέπεται και η έκφραση της εμπιστοσύνης της Βουλής στην Κυβέρνηση, ακόμη και αν η τελευταία διορίζεται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Αν υπήρξε στο παρελθόν κάτι ανάλογο (π.χ. ορλεανισμός ή κοινοβουλευτικός δυϊσμός³¹) δεν ενδιαφέρει, διότι εδώ, μιλώντας για ρήτρα αιωνιότητας, πρέπει, όπως τονίσθηκε παραπάνω, να στρέφουμε την προσοχή μας περισσότερο στο μέλλον και όχι στο παρόν και πολύ λιγότερο στο παρελθόν.

Δεύτερον, Κυβέρνηση έχουσα την εμπιστοσύνη μόνο του Προέδρου (π.χ. διοριζόμενη απ' αυτόν) και όχι της Βουλής δεν ανταποκρίνεται στην Κοινοβουλευτική Δημοκρατία του άρθρου 1 § 1 Συντ. και αιωνίως δεν είναι δυνατή στην Ελλάδα. Η εμπιστοσύνη ενός μόνο προσώπου, του Προέδρου, προς την Κυβέρνηση κάθε άλλο παρά αιώνια αξία μπορεί να έχει όπως η εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής. Ένα τέτοιο δε προεδρικό σύστημα αποκλείεται από την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

IV. Τελικές παρατηρήσεις

1. Σύνοψη συμπερασμάτων

³⁰ Γι' αυτό σωστά επισημαίνεται (*Μαυριάς*, ό.π., σ. 289), ότι και η αντιπροσωπευτική αρχή δεν υπόκειται σε αναθεώρηση στο μέτρο που και ο κοινοβουλευτισμός δεν είναι αναθεωρήσιμος.

³¹ Που σημαίνει διπλή εξάρτηση της κυβέρνησης (τόσο από τον αρχηγό του Κράτους όσο και από τη Βουλή). Βλ. σχετικώς *Μαυριάς*, ό.π., σ. 290· *Αλιβιζάτο*, ό.π., σ. 205· *Βενιζέλο*, ό.π., σ. 373· *Παντελή*, § 69.

Το πώς θα ονομασθεί ένα πολίτευμα που προβλέπει πολλές ή λίγες ουσιαστικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας (προεδρικό, ημιπροεδρικό, προεδρευόμενο ή όπως αλλιώς), μπορεί να χρησιμεύει για την ευκολότερη και ταχύτερη συνεννόηση. Των όποιων όμως χαρακτηρισμών προέχει η ουσία, δηλαδή ο εξυπηρετούμενος με αυτούς σκοπός, ο οποίος αποτυπώνεται πρωτίστως στις επιδιωκόμενες έννομες συνέπειες, όπως το αν επιτρέπεται ή όχι η συνταγματική αναθεώρηση. Έτσι δεν χρειάζεται π.χ. να υπαγάγουμε τυχόν προτεινόμενη νέα συνταγματική ρύθμιση πρώτα σε ένα πολίτευμα που χαρακτηρίζεται προεδρικό ή ημιπροεδρικό, για να συναγάγουμε στη συνέχεια την έννομη συνέπεια ότι δεν επιτρέπεται η αναθεώρηση. Αρκεί να εξετάσουμε αν η προτεινόμενη ρύθμιση έρχεται ή όχι σε αντίθεση με τις ισχύουσες κατά το άρθρο 110 § 1 Συντ. ρήτρες αιωνιότητας.

Ειδικά δε για τη μη αναθεωρήσιμη βάση και μορφή του πολιτεύματος ως «Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας» κατά το άρθρο 1 § 1 Συντ., η ρήτρα αιωνιότητας θα γίνει δεκτή μόνο αν το προτεινόμενο πολίτευμα είναι α) Δημοκρατία, με τήρηση της αρχής πλειοψηφίας της λαϊκής βούλησης, ανανεωνόμενης κατά τακτά χρονικά διαστήματα, β) με αιρετό αρχηγό του Κράτους (αβασίλευτη δημοκρατία) και γ) με Κυβέρνηση (εκτελεστική εξουσία) που πρέπει να έχει την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου, οπωσδήποτε και οποτεδήποτε παρεχόμενη (εκ των προτέρων ή, πάντως, έστω εκ των υστέρων). Αυτά τα τρία στοιχεία αποτελούν τον πυρήνα της «Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας». Αυτός ο πυρήνας προστατεύεται με τη ρήτρα αιωνιότητας και όχι οι ειδικότερες εκφάνσεις του³².

Επομένως, πέρα από αυτούς του τρεις περιορισμούς, όλες οι άλλες συνταγματικές ρυθμίσεις οι σχετικές με τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος είναι αναθεωρήσιμες. Οι αναθεωρητικές δυνατότητες είναι ευρύτερες από ό,τι συνήθως νομίζεται. Και, ειδικά στο θέμα της εξουσίας του Προέδρου της Δημοκρατίας, τυχόν μελλοντική αναθεώρηση του Συντάγματός μας μπορεί, αν έτσι κριθεί, να του προσδώσει ουσιαστικές αρμοδιότητες (λίγες ή πολλές), εφόσον τηρηθούν οι παραπάνω τρεις προϋποθέσεις.

Ίσως η παραπάνω λιτή παράθεση ενός minimum αναλλοίωτων και αιώνιων αξιών του δημοκρατικού κοινοβουλευτισμού ξενίζει εκείνους που είναι εξοικειωμένοι με τον πλούσιο σε αξίες, ισχύοντα σήμερα, δημοκρατικό κοινοβουλευτισμό. Ας

³² Αυτός ο πυρήνας θα μπορούσε, πιστεύω, να τηρηθεί και σε ένα ενδεχόμενο μελλοντικό Ευρωπαϊκό Σύνταγμα.

συγκρίνουμε όμως τη λιτότητα αυτή με την ακραία άποψη, κάθε άλλο παρά παράλογη, ότι δεν θα έπρεπε να υπάρχει κανένας περιορισμός (ούτε οι εδώ υποστηριζόμενοι ελάχιστοι) για τις επόμενες γενιές (πρβλ. παραπάνω υπό II 2). Αλλά ο μελλοντικός συνταγματικός νομοθέτης ούτε τελείως αδέσμευτος είναι (όπως ίσως κάποια γνώμη θα ήθελε), ούτε υπάγεται σε πολλαπλές δεσμεύσεις (όπως συνήθως πιστεύεται).

2. Επί του πρακτέου - Αναγκαία τα αντίβαρα

Ο γράφων δεν παίρνει με τα παραπάνω θέση στο ζήτημα, αν και πόσες ουσιαστικές αρμοδιότητες πρέπει να έχει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Βέβαια ένας εφοδιασμένος με ουσιαστική εξουσία Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα μπορούσε να αποτελέσει θεσμικό αντίβαρο στη μεγάλη εξουσία του Πρωθυπουργού και μάλιστα μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, η οποία ενίσχυσε υπέρμετρα το πρωθυπουργοκεντρικό σύστημα, χωρίς σοβαρά αντίβαρα³³. Πάντως το αντίβαρο του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν θα ήταν αποφασιστικής σημασίας. Διότι υπάρχουν και πολλά άλλα θεσμικά αντίβαρα που μπορούν και θα έπρεπε να καθιερωθούν, ώστε να αποτραπεί η ανέλεγκτη άσκηση εξουσίας (αντιστάσεως μη ούσης!), όσο κυριαρχεί ο πρωθυπουργοκεντρισμός. Τα άλλα θεσμικά αντίβαρα υπερέχουν, σε σύγκριση με το μονοπρόσωπο θεσμικό αντίβαρο του Προέδρου της Δημοκρατίας, οσάκις τη σχετική αρμοδιότητα αναλαμβάνουν συλλογικά όργανα, των οποίων οι αποφάσεις είναι δημοκρατικότερες (αλλά και «αδιαφθορότερες»³⁴) από αυτές μονομελούς οργάνου.

Ως τέτοια δυνατά θεσμικά αντίβαρα μπορούν να αναφερθούν, ενδεικτικά, η λειτουργία Γερουσίας, όχι ως δεύτερου νομοθετικού σώματος που ψηφίζει νόμους (το έργο αυτό ανήκει στη Βουλή -άρθρ. 26 § 1- ρύθμιση μη αναθεωρήσιμη), αλλά με εισηγητικές νομοθετικές πρωτοβουλίες (όπως π.χ. αυτές που προβλέπονται για 500.000 πολίτες στο άρθρο 73 § 6 Συντ.), με ελεγκτικές της Βουλής (και άρα της ασκούμενης πολιτικής εξουσίας), αλλά όχι δεσμευτικές αρμοδιότητες κλπ. η θέσπιση νέων ανεξάρτητων, αποκεντρωμένων αρχών με πολιτικές εξουσίες· η ενίσχυση της αρχής

³³ Ορθώς ο Γ. Σωτηρέλης, Οι ανεύρετες συνταγματικές ισορροπίες της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας μας, Τιμητ Κ. Μαυριά, 2022, Τόμ. II, σ. 1619 επ. (1626), επισημαίνει ότι μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 επιβλήθηκε «ένα σχεδόν μονιστικό σύστημα εκτελεστικής εξουσίας, με τον πρωθυπουργό απόλυτο κύριο του παιχνιδιού και με τον Πρόεδρο σε ένα ρόλο απλώς συμβολικό: ούτε έλεγχοι (checks) ούτε ισορροπίες (balances)».

³⁴ Κατά την εύστοχη επισήμανση του Αριστοτέλη στα Πολιτικά, Γ 15, 1286α στίχ 36 («το πλήθος αδιαφθορότερον των ολίγων», δηλαδή το πλήθος, σε σύγκριση με τους ολίγους, διαφθείρεται δυσκολότερα).

της διάκρισης των εξουσιών (αρχής που σήμερα νοθεύεται με τη συγκέντρωση όλης της εξουσίας στην ελέγχουσα κομματικά και τη Βουλή Κυβέρνηση), με πρόβλεψη ασυμβιβάστου μεταξύ της ιδιότητας Πρωθυπουργού και Υπουργών αφενός και της ιδιότητας βουλευτή αφετέρου, έτσι ώστε να αποκτήσει η Βουλή πολιτική εξουσία ανεξάρτητη από την Κυβέρνηση κλπ.

Αλλά ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης της υπερσυγκέντρωσης πολιτικής εξουσίας είναι η καθιέρωση του συστήματος της απλής αναλογικής (την οποία ο γράφων υποστηρίζει από δεκαετίες). Το σύστημα αυτό, που άλλωστε επιβάλλεται από τη συνταγματική αρχή της ισότητας των πολιτών, οδηγεί σε αποτροπή της μονοπόλησης εξουσίας, σε συγκλίσεις απόψεων και πολιτικές συναινέσεις και τελικά σε κυβερνητικές συνεργασίες. Οι συνεργαζόμενες πολιτικές δυνάμεις λειτουργούν εξισορροπητικά, ως αντίβαρο η μία στην άλλη ή στις άλλες³⁵. Τέτοιες κυβερνήσεις συνεργασίας έχουν καθιερωθεί στις περισσότερες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, διαψεύδοντας το αντεπιχείρημα κατά της απλής αναλογικής περί δήθεν κυβερνητικής αστάθειας. Ο ελληνικός λαός θα έδειχνε, πιστεύω, την αναγκαία ωριμότητα να συμπράξει στην καθιέρωση ενός πνεύματος συνεργασίας, αν οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης εκπλήρωναν σωστά την ενημερωτική αποστολή τους. Για το τελευταίο όμως αυτό δεν νομίζω ότι δικαιολογείται πολλή αισιοδοξία.

³⁵ Όπως τονίζει ο Ν. Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 665, «ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός υπήρξε ευθύς εξ αρχής πλειοψηφικός, κατά το βρετανικό πρότυπο, και όχι συναινετικός (κατά το βορειοευρωπαϊκό/σκανδιναβικό) και, σ. 667, «η πλειοψηφική αυτή παράμετρος του ελληνικού κοινοβουλευτισμού ήταν ο παράγοντας εκείνος που, περισσότερο από κάθε άλλον, υποβάθμισε διαχρονικά τη σημασία των θεσμικών αντιβάρων στη λειτουργία του πολιτεύματος». Βλ. επίσης Βενιζέλο, ό.π., σ. 326, ο οποίος προσφύως εξαίρει την τάση «για τη δημιουργία των θεσμικών προϋποθέσεων που θα επιτρέπουν όχι μόνο την ισχύ της αρχής της πλειοψηφίας, αλλά και τη λειτουργία της αρχής της συναίνεσης».

* Η μελέτη αυτή αφιερώνεται στη συνάδελφο Ευαγγελία Κουτούπα-Ρεγκάκου, ομότιμη Καθηγήτρια του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου και θα περιληφθεί στον υπό δημοσίευση Τιμητικό της Τόμο. Ευχαριστίες οφείλω στον νέο συνάδελφο συνταγματολόγο Νίκο Παπασπύρου για τον γόνιμο διάλογο που είχαμε σε ζητήματα της μελέτης.